

תמונה קבוצתית

ספרות ישראלית במאה ה-21

אנתולוגיה

עורכת: איילה לילי מודס

תמונה קבוצתית

ספרות ישראלית במאה ה-21

אנתולוגיה

עורכת: איילה לילי מוזס

תמונה קבוצתית

אנתולוגיה

עורכת: איילה לילי מוזס

האסופה **תמונה קבוצתית** מבקשת להעמיד דיוקן עכשווי של התרבות הישראלית על שלל זרמיה וגווניה. כמו בתמונה קבוצתית, שהמצולמים בה אינם זהים או שווים ויופייה דווקא בשונותם, כך גם באסופה זו – השילוב בין היצירות השונות במהותן יוצר אמירה ייחודית, הגדולה מסך כל מרכיביה.

מתוך האזנה לקולות הרבים, השונים ולעתים המנוגדים הנשמעים בחברה הישראלית ובספרותה, נבחרו 175 יצירות מאת מגוון משוררים וסופרים: יוצרים נודעים וכותבים בראשית דרכם, נשים וגברים, יהודים וערבים, ותיקים ועולים חדשים, בני עדות שונות – בתקווה לבטא את הזהויות הרבות והמגוונות המרכיבות את הפסיפס האנושי של מדינת ישראל כיום. בחירת היצירות נערכה בעצה אחת עם מחבריהן ובשיתוף אנשי ספרות רבים. האסופה מביאה לקוראיה ממיטב יצירות השירה והפרוזה שנכתבו כאן בעשרות השנים האחרונות, ועשויה ללמד הרבה הן על הספרות הישראלית כיום והן על עושר פניה ומורכבותה של החברה הישראלית.

איילה לילי מוזס (ילידת חיפה, 1955) היא העורכת הראשית של **תמונה קבוצתית** וכמו כן היא מחברת תכניות לימוד וספרי לימוד. מוזס מנהלת בית ספר ללימוד מקוון של השפה העברית, שחרת על דגלו את לימוד התרבות כמרכיב חשוב בלימוד השפה והמיועד למשפרי שפה ישראלים מכל המגזרים וללומדי עברית כשפה שנייה החיים בחו"ל.

GO GET&TELL EDUCATION
KNOWING HEBREW THROUGH CULTURE

עיצוב עטיפה: ינאי סגל

1 3510000005 3
דאנאקוד 1351-5
מחיר מומלץ: ₪ 159.-

תוכן העניינים

13	פתח דבר
15	מבנה האנתולוגיה
17	עקרונות איסוף היצירות
23	יוצרים על ציר הזמן
25	אהרן מגד איש יהודי
34	יצחק אוורבוך-אורפז התרנגול של ר' נויח שו"ב
43	חיים גורי הנה מוטלות גופותינו
45	אנדרד אלדן שַׁבַּת יום כְּפוּר 1973
48	טוביה ריבנר גשם
50	נתן שחם צלו של רוזנדרף
52	חנוך ברטוב ט. נרשמים למלחמה
59	עמליה כהנא-כרמון נעימה ששון כותבת שירים
74	סמי מיכאל יונים בטרפלגר
81	זכאי אהרן כמיהה
83	שלמה זמיר הרפתקה
85	אמנון שמוש שולחן קטן עגול ושמה לירי
89	שמעון בלס זר חרציות
97	פועה שלו-תורן הזמן האבוד
100	הדסה מור אהבה בצעדת המוות
110	יוסף בר-יוסף החלון
129	ששון סומך נספח: נגיב מחפוז שבעל-פה
141	איתמר יעוז-קסט דו-שורשיות – בהווה ובעבר
145	דן מירון הרהורים בנמל תל-אביב
154	נורית גוברין הלוח העברי – על חטא שחטאנו ללוח השנה העברי
158	דן-בניה סרי מלך בירושלים
164	מחמוד עבאסי בטרם נמחו הדמעות (הוא חזר)
172	רות אלמוג זרה בגן עדן
179	אהוד בן עזר פרק אחד-עשר: בדרך מביירות לצפת.
185	גלגולי הקמע של אפרת
	אורי ברנשטיין שירים לפסנתר יחיד 2007 - 2009

187	קלריס דיין מזור
189	א. ב. יהושע ידיד נפש
195	בן-ציון יהושע ילד לו היה לי
200	ישראל אלירז דלת אדומה
202	יפה לורנצי סיפור הגבורה של הילד דוד
205	אוריה באר העשירי למניין
214	יצחק בן-נר מתוך הסיפור "ניקול"
219	אלי עמיר מפריח היונים
225	אשר רייך הספר
227	יורם טהרלב הצבעוני
229	דוד מרקיש דבש בצלים
244	משה גרנות שני כעכים
250	יהושע סובול גיבור מעמד הפועלים
256	עמוס עוז הרהורים על השפה העברית
263	אהרן שבתאי מתנות
268	חמוטל בר-יוסף מתנה
271	נורית גרץ ים ביני לבינך
274	אלי לוקסמבורג הדוד ברכיה
278	חיה אסתר בעיגול הדק הענק של מולד הירח
280	ליליאן דבי-גורי על נהרות ילדותי – זיכרון לכבל
281	ליליאן דבי-גורי פרעות בבגדד של אבי
282	ליליאן דבי-גורי אפילוג
284	מאיר ויזלטיר שיחה עם רדיו
286	נורית זרחי אחרי המבול
288	פארוק מואסי נבואה
289	ארז ביטון פגישה
291	פנינה עמית צדפים קונכיות ומלחמה – טז
292	אברהם בלבן מילים
296	זכי דרוויש האיש שמשקר הרבה
301	רות נצר שאול המלך
303	יוסי אלפי אובדן השפה
315	חיים באר אל מקום שהרוח הולך
321	יורם בק חיוך של כוכב קטן
323	עוזיאל חזן ילדי הנמל

328	רחל חלפי אהבה מופרעת בלֹוּז
330	רחל חלפי המורה שרה
332	רחל חלפי כמה דקות ברחוב ישראלים
334	חוסין מוהנא לוט מבכה את רעיתו
336	מאיר עוזיאל הבחורה שהתאהבה בסלולרי שלה
337	אגי משעול לא היו נפגעים שמחה סיאני
340	הרב, העגלון ומה שביניהם... סיפור־עם חסידי מגליציה
343	אפרים סידון המטוטלת
346	ברכה רוזנפלד אִמִּי מְצִיֵּרֶת אֶת עַיֵי הַרְחֹוב
347	משה אורן השביל המחבר
350	יערה בן־דוד פושטת צורה
351	גד קינר (קיסניגר) נוקטורנו מודרטו לבית פרוסטטה
353	אמנון ז'קונט בחוג המשפחה
358	בלפור חקק סוכתי רוֹחַ
360	הרצל חקק מטבח כלולותיה
362	שלומית כהן־אסיף חוטם המזל
366	יצחק לאור אחרי החתונה
370	סביון ליברכט ד. אמסלם
382	מאיר שלו רצה והתאבדות
387	מאיה בז'רנו וידוי כפירה
389	אורציון ברתנא הניגון חוזר
395	יורי מור שחור על גבי לבן
403	עדנה מזי"א משחקים בחצר האחורית
407	הלל מיטלפונקט אנדה
415	יותם ראובני הרוצח השכיר של העם היהודי
420	ישראל בר־כוכב חק הַתְּעוּפָה
422	מירי גלעד סוף המסע
424	דורית ויסמן ססטינה לקופאית
427	חיים ספטי עדן הרוח
428	נעים עריידי ירושלים נפרדת מעצמה
430	עודד פלד ח"י פרקי פסטורלה
435	עודד פלד מכתבים לברגן בלזן
437	בני ברבש המפץ הקטן

445	שפרה הורן מחול העקרבים
452	רחל נפרסטק אֶוּשׁוּיָן
453	רחל נפרסטק אימא שלי הייתה בשואה
454	רוני סומק שיר אושר
455	מנחם מ' פאלק טבעת ועניבה
457	אדלינה קליין לְקוֹי חֲמָה שֶׁל חֶרֶף בְּקִלּוֹז'
459	אסתר ויתקון נס לא יאומן
463	אוריאל זוהר רגל משותקת, לא רגל מעץ
473	רונית ידעיה מלכת הממולאים חיים סבתו אכלתי דגים מתוקים בסיפורי עגנון: עגנון מזווית אישית
477	יוסף עוזר אינני שר בגדדית
485	רבקה מרים אלי אתה ואודך
487	יוסף שרון ירושלים, בית החולים הישן למצורעים
489	אריאל הירשפלד מאה שערים
492	דינה רובינה דרבוקת אומן
499	דויד גרוסמן אשה בורחת מבשורה
510	נאוה סמל שם בעולם האחר
522	אסתר שקלים אלמות
525	עאמר תורכי כדור נגד חלומות
527	אמונה אלון זיהוי הבן
529	אמונה אלון שערי דמעה
532	שלי אלקיים כשהנחש והעכבר נפגשו לראשונה
537	ציפי לוי בירון יוסף
544	חווה פנחס־כהן תפילה לאם בטרם שחרית
546	חווה פנחס־כהן שם מפורש
547	יובל שמעוני קו המלח
549	רחלי אברהם־איתן מדרש הצדף
552	מירון ח. איזקסון יצאתי
554	אבנר הולצמן קרוב ואסור לנו שם – ירושלים החצויה
555	בראי הספרות הישראלית
579	חביבה פדיה איש תם
584	אורי פרידמן מדברים על שי
587	מרזוק אלחלבי הָאֵמֶר שֶׁל הָלֵא נִרְאָה!

590	מרזוק אלחלבי הם לא היו לבד
592	מאיר בוזגלו המסורתי
604	יוכי ברנדס חוניה
608	נידאא ח'ורי התדע מה המשמעות
611	רונית מטלון שרה שרה
615	צרויה שלו כאב
620	אורלי קסטל בלום הרומאן המצרי
627	אילן שיינפלד כינור־הפלאים של מנשק'ה בן דוביד הנגר
633	עירית לינור גברת ורבורג
638	לאה איני ורד הלבנון
641	נתן וסרמן שחור וכוכב: מסע בעקבות אלזה לסקר־שילר
644	דודו בוסי חלומות מזכוכית
647	אמיר גוטפרוינד חרגולים
655	בת שבע (ז'אנה) קורסונסקי סיפור תמים
658	אביחי קמחי המאהב
659	יהודית קציר צילה
664	יעל הדיה תאונות
667	רפי וייכרט משל
668	גדי טאוב אלנבי
673	ישי שריד השלישי
682	גפי אמיר צחוק הגורל
688	רמה בורשטיין עשרים ושמונה שערים
693	טל ניצן אֵת כל הילדים בעולם
698	אתגר קרת כוונות טובות
703	אורלי אסיה מחלק המים
705	אלי אליהו ירושה
706	דניאל בלטה מסורת אתיופית פוגשת מנטליות ישראלית
711	ראוויה ברבארה הנזן הנשית ופיית הווידויים
715	עדי וולפסון מטמון
716	סאמר ח'יר ברכבת המהירה
719	אשכול נבו נוילנד
722	שמעון אדף כא.
725	אלון חילו אחוזת דג'אני
732	קרן קוד כשהבית עצר

733	דורית רביניאן סמטת השקדיות בעומר'אן
740	עמיחי שלו בדידות מזהרת
743	קרן דור עלים
744	ענת זכריה בנות, בנות
746	עלאא חליחל בעלי נהג אוטובוס
753	דרור משעני האיש שרצה לדעת הכל
761	ניר ברעם צל עולם
763	חגית גרוסמן לילה ולואיס
766	יערה שחורי תסמונת קנדה
777	שלומי חתוכה פקודות לבנות
779	שלומי חתוכה ירושלים של מטה
781	אלחנן ניר כי הפרידה עושה את האדם חכם
785	גלית דהן קרליבך קצה
789	טל איפרגן ארוחת בוקר ישראלית
791	רועי חסן אמא
794	איימן סיכסק תשרין
797	אחרית דבר
799	סוד תורת הגעגועים, מאת ד"ר גדעון טיקוצקי
809	נספחים
811	המחברים בראי המספרים, מאת שלומית עוזיאל
819	סקירת היצירות
845	לוח יצירות האמנות
847	מפתחות
849	מפתח יצירות לפי שנת ההוצאה לאור
861	מפתח סופרים לפי אלף-בית
871	מפתח יצירות לפי אלף-בית
880	מפתח אישים ומקומות
893	תודות

סוד תורת הגעגועים

אחרית דבר מאת ד"ר גדעון טיקוצקי*

הספרות העברית היא ספרות של געגוע, של כיסופים. התנ"ך – החוליה הקדומה ביותר של ספרות זו – הוא ספר הגעגועים הגדול, אף שמילה זו אינה נזכרת בו אפילו פעם אחת. כשאלוהים אומר לאברם, לפני שיהיה לאברהם, "לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך" (בראשית יב 1) הוא גוזר עליו געגועים עזים, אף שהכתוב אינו מפרש זאת. רק אנו, הקוראים, עשויים לנחש מבעד לציווי התמציתי עד כמה איום כאב העקירה מארץ ההולדת ומן המשפחה. ומן ההגירה הבראשיתית של אברהם נפתחת שרשרת ארוכה של הגירות, שהתנ"ך מלא בה, הגירות של יחידים ושל העם כולו: יציאה ממצרים לכנען, ועקירה מארץ ישראל אל הגלות לאחר חורבן בית המקדש, ואז חזרה לארץ עם הכרזת מלך פרס כורש, ושוב גלות לאחר חורבן הבית השני. "על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בְּזִכְרֵנוּ אֶת צִיּוֹן", נכתב בספר תהלים (פרק קלז), וכשנאמר "בְּכִינוּ" הגעגוע מקופל ממילא בפעולה ואין צורך לכטאו בנפרד. היהודים שגלו בכבל נדרשו על ידי שוביהם לשיר "משיר ציון", אולי את שירי הלוויים על מעלות בית המקדש, אך התקשו לשיר: "אֵיךְ נִשְׁרָא אֶת שִׁיר ה' עַל אֲדָמַת נֶכֶר", נכתב שם, ספק בשאלה ספק בתמיהה; ומיד בהמשך מופיעה השבועה להתגעגע לעולם: "אִם אֶשְׁכַּח יְרוּשָׁלַם תִּשְׁכַּח יְמִינִי: תִּדְבַּק לְשׁוֹנֵי לְחֻכֵי אִם לֹא אֲזַכְּרֶכִי אִם לֹא אֶעֱלֶה אֶת יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׂמֹחָתִי".

הגעגועים לציון הניעו רבים מן המשוררים העברים ב"תור הזהב"

* גדעון טיקוצקי נולד בחדרה בשנת 1977. חוקר ספרות ועורך, בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת תל אביב. בשנים 2014-2017 השתלם בארצות הברית השתלמות פוסט-דוקטורט ולימד בחוג לספרות השוואתית באוניברסיטת סטנפורד. זכה בפרס בהט לספר העיון המקורי הטוב לשנת תשע"ד (2014) על ספרו 'דליה רביקוביץ' – בחיים ובספרות' ובפרס שרת התרבות והספורט בתחומי היצירה הספרותית העברית לשנת תשע"ה (2015) – פרס לעריכה ספרותית, על מפעל כינוס כתביה של לאה גולדברג.

בספר, במאות העשירית והאחת-עשרה, לכתוב יצירות שכולן כיסופים, דוגמת שירו של רבי יהודה הלוי הפותח במילים "לְבִי בְּמִזְרַח וְאַנְכִי בְּסוֹף מִעֲרָב". ובקפיצה עצומה נוספת על פני מאות רבות של שנים, אותם געגועים עצמם הובילו את משוררי "חיבת ציון" במזרח אירופה, בסוף המאה התשע-עשרה, לנסח את כמיהתם-שלהם אל הארץ הרחוקה במזרח. כפי מנחם מנדל דוליצקי (יליד ביאליסטוק, 1856-1931) התנסחו הדברים כך, ברוח הפסוק ההוא מספר תהלים:

צִיּוֹן תִּמְתִּי, צִיּוֹן חֲמֵדְתִּי
לְךָ נִפְשִׁי מִרְחוֹק הוֹמִיָּה.
תִּשְׁכַּח יְמֵינִי אִם אֶשְׁכַּחְךָ, יִפְתֵּי,
עַד תֵּאָטֵר בּוֹר קִבְרֵי עָלֵי פִיָּה.

(פירוש השורה האחרונה: עד שהקבר ייסגר וייחתם בעפר, בהמשך לנאמר בספר תהלים סט 16).

בתקופה ההיא חיבר משורר אחר בתנועת "חיבת ציון", נפתלי הרץ אימבר (יליד גליציה, 1856-1909), את השיר "תקוותנו", ששני בתיו הראשונים הפכו לימים להמנון מדינת ישראל ובאחד מגלגוליהם הוכתרו בכותרת "געגועים". כל כמה ששירים אלה של משוררי "חיבת ציון" נחשבים כיום פשוטים למדי ואף סנטימנטליים, הם שעומדים ביסוד הספרות העברית המודרנית. נוהגים לציין את ראשיתה עם הופעת הרומן פרי עטו של אברהם מאפו (יליד קובנה, 1808-1867) 'אהבת ציון' בשנת 1853 ועם פרסום שירו של חיים נחמן ביאליק (יליד חבל ווהלין, כיום באוקראינה, 1873-1934) "אל הציפור" בשנת 1891. שתי יצירות אלה ביטאו גם הן געגועים אל ציון אם כי כבר בדרך הנתפסת כמודרנית ומורכבת יחסית: הרומן 'אהבת ציון' גולל פרשיית אהבים על רקע נופי ארץ ישראל בתקופת התנ"ך, וניסה לצקת תכנים רומנטיים ולאומיים ביצירת ספרות חילונית הכתובה עברית תנ"כית. זה היה חידוש גדול שהתקבל בהערצה, בין השאר מכיוון שבזמנו העברית לא הייתה שפת דיבור יומיומי. שירו של ביאליק היה משוכלל יותר משירים דומים שחיברו משוררי "חיבת ציון" עשורים אחדים לפניו משום שהדגיש את מקומו של הדובר בשיר, וזה מתח ביקורת מרומזת על הגעגוע חסר התוחלת ובכך הזמין פעולה שתשנה את המציאות, באומרו: "אך לא בכי ודמעות לי גָּהָה יִיטִיבוּ, / לֹא אֵלָה יִרְפְּאוּ מִפְתִּי".

השנים שבהן התפרסמו 'אהבת ציון' ו'אל הציפור' היו שנות המעבר מגעגועים סמליים אל געגועים מוחשיים. הכוונה לכך שהכמיהה לציין היתרגמה אט-אט משאיפה מופשטת של דורות אל שפת הפוליטיקה האירופית במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים (הרצל פרסם את ספרו 'מדינת היהודים' בשנת 1896 וכעבור שנה התכנס הקונגרס הציוני העולמי הראשון). לספרות העברית החדשה שמור מקום של כבוד בהיסטוריה הציונית, כמי שלא רק ביטאה את רחשי הלב של העם היהודי בגלויות השונות, אלא גם שימשה זירה להחלפת דעות פוליטיות וגיבושן, באופן ישיר – אם כוללים את העיתונות העברית במסגרתה – או בעיבוד אמנותי. וכך הספרות העברית הייתה סוכנת החיברות של היהודי החדש והמשכיל, בכל המובנים. זיקתה אל המפעל הציוני כפולה: במובן מסוים היא אמו, שכן הרתה את הרעיון הציוני המודרני; ובמובן אחר היא בתו הבכירה, פרי ההילולים של הציונות בפרט ושל החילונית היהודית בכלל.

והנה, אף שהרעיון הציוני הבסיסי הוגשם, והוקם בית לאומי ליהודים בארץ ישראל, הספרות העברית החדשה לא נפרדה מן הגעגוע שביסודה. כעת הוא פשט צורה אחת ולבש צורה אחרת ונפרט לאלפי שברירים של געגועים מסוגים שונים, בהתאם לתמורות ההיסטוריות ולכיווגרפיות של המחברים והמחברות. מגעגוע לאומי או קולקטיבי נעשה הגעגוע חוויה קיומית ואישית. בהקשר זה ראוי לצטט דברים שאמרה המשוררת רבקה מרים בריאיון לפני שנים אחדות (וראו שיריה באסופה):

הגעגוע הוא אולי הנוכחות העזה ביותר בעולם. הוא זה שגורם לאהבה ולמלחמה, לבנייה ולחורבן. הוא – בצד הפחד, שבגלוי או בסמוי מהווה בן לווייה שלו – מתדלק את התנועה שלנו. "געגוע" היא מילה משונה בעברית, שנשמעת כמו געגוע של ברווז – שגם בו, כמובן, יש געגועים – אבל היא יכולה גם להוות צירוף של השאיפה החוזרת לגעת: גע, גע, גע-גע... מפני שבעצם בואנו לתוך העולם נותקנו ממהו, שהוא לא רק חבל הטבור. במהלך כל החיים שלנו כאן, עלי אדמות, אנחנו נידונים להיות שבר, שבר שכמה אל השלם בלי שיש לו אפשרות לחזור אליו (ראיין: איתן פרייר-דרור, אתר בית אבי חי, 2009).

האסופה שלפנינו היא מניפה של געגועים. בהיבט זה היא טבועה בחותמה של הארץ – ארץ געגוע (כשם הפזמון שחיברה עדנה פלג והלחין מוני

אמריליו). היצירה הפותחת את האסופה, "איש יהודי" מאת אהרן מגד, כולה געגועים לאב שאיננו, ודרכו לעולם שחרב – עולם היהדות המזרח-אירופית, וכיסופים לילדותו של המספר, ולמושבה הקטנה, העמלה, בארץ ישראל שהייתה ואיננה עוד. ובתוך זה נרמזים געגועיו של האב עצמו, שהלך מארצו וממולדתו ומבית אביו, וביקש כעבור שנים לחזור אל תלמודו הישן כאל גשר בין הגולה לארץ, ובין ילדותו לבגרותו. שירו של חיים גורי "הנה מוטלות גופותינו", המובא בהמשך, הוא שיר געגועים אל רעיו שנפלו במלחמת העצמאות, הנכתב כביכול מפיהם, המתים. כאן לגעגוע ישנה שליחות: להזכיר את מי שברמם הושגה העצמאות, כך שלמבט אל העבר שמור תפקיד בהווה ובעתיד: "יום חָדָשׁ, אֶל תִּשְׁכַּח! אֶל תִּשְׁכַּח!". געגועים ברוח אחרת מופיעים כאן בשירה של ליליאן דבי־גורי, ילידת בגדד. "על נהרות ילדותי – זיכרון לבבל", נקרא השיר, ופתיחתו הופכת על פיה את סיפורם של הגולים על נהרות בבל בספר תהלים:

עַל נְהַר כְּזָה לֹא בּוֹכִים
אֲבָל עָלָיו גַּם לֹא צוֹחֲקִים
וּבוֹ אֵין שׁוֹחִים
בְּגַעְגּוּעִים מְקַפֵּל כְּמִטְפַּחַת
מְגַהֶצֶת לְמִשְׁעֵי בְּפִיסִים
קָצֶת נוֹפִים עִמּוֹ כְּכֹל הָאֶפְשָׁר
לֹא כְּבָד לֹא רָטֹב
אֲךְ שׁוֹכֵר צְמָאוֹן כְּשִׁצְרִיכִים.

געגועים אחרים לגמרי מבטא פארוק מואסי בשירו "נבואה": געגועים לא אל העבר אלא אל העתיד, מתוך ביקורת על ההווה המדמם בארץ. וסאמר ח'ייר, משורר ערבי־ישראלי אחר, המתאר נסיעה ברכבת מעכו, חותם את שירו בשורות: "וְאֲנִי... כְּכֹל שְׂאֵת־גַּעְגֵּעַ לְיָפוֹ / מְכָרַח / לְעֵלוֹת לְרִכְבַּת הַמְּהִירָה / לְתֵל־אָבִיב". ארץ הגעגוע רחבת ידיים, ויש בה מקום לכולם, איש־איש וגעגועיו; ואילו הארץ עצמה, כדברי המשורר נתן יונתן, "לְפַעְמִים גַּם הִיא עֲצֻמָּה גּוֹזְלֶת / אֶת כְּבִשֵׁת הָרֶשׁ" ("שיר ארץ"). הספרות העברית החדשה, שיסודה כאמור בגעגועים מסוג מסוים, מצטיירת באסופה שלפנינו ככלי קיבול עצום ומשוכלל לגעגועים מסוגים שונים, המנוגדים לא פעם זה לזה,

רבים מהם פרי ההיסטוריה והמרחב הייחודיים של ישראל. המשורר אבות ישורון, שבעצמו הכיל אינסוף געגועים הנדמים סותרים – אל עיירתו קְרָסְנִיסְטָאוֹ בפולין ואל יפו הערבית ואל שכונת מַחְלוּל בתל אביב, שנחרבו כולן בדרכן, כתב (בשיר שאינו מופיע באסופה):

כָּל הַנְּהָרֹת
הַלְּכִים אֶל
הַיָּם וְהַיָּם
אֵינוֹ מְלֵא

כִּי כָּל
הַנְּהָרֹת חֲזָרִים
אֶל הַנְּהָרֹת.
תֵּאֱמִינִי לִי.

זֶה סֵד
גֵּאת וְשִׁפָּל.
זֶה סֵד
תּוֹרַת הַגַּעְגָּעִים.

הגעגוע היסודי שבעברית: ההרמז

ייתכן שהאמנות כולה, ולא רק הספרות העברית, היא פרי הגעגועים; אפשר שמקור כל מבע אמנותי בצורך להעלות כאוב אדם אהוב שאיננו או לְצוֹר צוֹרָה לזיכרון מהבהב של מה שהיה. ובכל זאת נדמה שהספרות העברית היא ספרות של געגוע גם במוכן אחר, טקסטואלי ממש. הכוונה לכך שמעצם היווצרותה בעברית, ספרות זאת מתייחסת אל העבר, אל טקסטים קודמים, ברצותה או שלא ברצותה. על פי רוב, ברומן אנגלי או אמריקאי שגיבורו הוא ג'ון או רוברט או ג'יימס, לְשֵׁם אֵין משמעות מיוחדת. ואילו דמות בסיפור עברי ששמה יעקב או משה או שאול נושאת בחובה את מטען הדמות המקראית, שלא פעם יכתיב את גורל הדמות הספרותית המודרנית. העברית כולה היא תיבת תהודה עצומה,

שכל צליל חדש בה מהדהד את צלילי העבר. הנה, השיר של אבות ישורון שהובא כאן קודם, בנוי למעשה מפתיחת מגילת קהלת, במעין היפוך והשלמה: "כָּל הַנְּחָלִים הַלְכִים אֶל הַיָּם וְהַיָּם אֵינָנוּ מֵלֵא, אֶל מְקוֹם שֶׁהַנְּחָלִים הַלְכִים שָׁם הֵם שָׁבִים לְלֶכֶת". ועל הרובד המקראי מוסיף המשורר המודרני את לקח חייו שלו וכמו יוצר מדרש מודרני לפסוק. במקרה שלו, נדמה שתנועת הנהרות (ולא הנחלים, ככתבנך) מעצמם אל עצמם סחפה איתה חלק מאימות הקריאה, בכתיב הייחודי שישורון סיגל לעצמו ומביע בדרכו געגוע וחסר עצום.

בכל יצירה שנאספה כאן ישנם הרמזים (אלוזיות), כלומר רמיזות אל טקסטים קודמים בעברית, חלקם מודרניים וחלקם עתיקים. כאשר נאווה סמל כותבת כאן "בְּקֶרוֹן הַחֶתוֹם לֹא בּוֹכִים" היא רומזת אל שירו של דן פגיס "כתוב בעיפרון בקרון החתום", הנתפס כאחד השירים העבריים הבולטים על השואה; כאשר ענת זכריה חותמת את שירה במילים "צְאָנָה וְרֵאֵנָה" אין רק מְצוּוה על הבנות לצאת ולראות, אלא בעיקר רומזת אל החיבור היידי הפופולרי 'צְאָנָה וְרֵאֵנָה' מן המאה השבע־עשרה, שתיווך לנשים היהודיות במזרח אירופה את סיפורי התנ"ך ושנשמר לו מקום של כבוד בהשכלתן במשך מאות שנים; סיפורו של אורציון ברתנא "הניגון חוזר", בייחוד סופו, עומדים בסמן שירו של נתן אלטרמן הפותח במילים "עוֹד חוֹזֵר הַנְּגוֹן", וחתימת סיפורו של יערה שחורי, "הסוודר ינוח עלייך כמו גלימה. אל תלבשי אותו" מהדהד את שירה של דליה רביקוביץ "הבגד": "אֵת תְּלַבְּשִׁי אוֹתוֹ? הִיא אָמְרָה, אֶל תְּלַבְּשִׁי אוֹתוֹ".

הזיקה בין יצירות ספרות (אינטר־טקסטואליות) קיימת כמוכּן בכל תרבות, אולם הספרות העברית מתייחדת ברגישות המילולית שלה, מכוח ההיסטוריה העשירה של הלשון העברית עצמה. מילה הנדמית עכשווית עשויה לשאת איתה שובל ארוך של משמעויות והקשרים, להזכיר נשכחות. כדוגמה אחת מני רבות אפשר למנות את שמה של רשת חנויות "המשביר", הנזכר פעמיים בסיפורו של אהרן מגד ומופך לכל ישראלי. מקור שמה של הרשת בסיפור ירידתם של יעקב ובניו מצרימה כדי לשבור שבר, כלומר להשיג מזון, תבואה, ברעב הכבד שפקד את ארץ כנען: "וַיָּרָא יַעֲקֹב כִּי יֵשׁ שָׁבֵר בְּמִצְרַיִם [...] וַיֵּרְדוּ אַחֵי יוֹסֵף עֶשְׂרֵה לְשֹׁבֵר בְּרַ מִמִּצְרַיִם [...] וַיּוֹסֶף הוּא הַשְּׁלִיט עַל הָאָרֶץ הוּא הַמְּשָׁבִיר לְכָל עַם הָאָרֶץ" (בראשית מב 1-6, בהשמטות). כך העבר המקראי הוא מעין נוכח־נפקד תמידי במציאות הישראלית, בטשטוש של מישורי זמן עצומים שבאמצעות השפה נדמים כמישור אחד, נמשך.

ובכל זאת: געגוע

שלב שלישי ואחרון לעת־עתה שניתן להתוות בסכמת ההתפתחות של הגעגוע בספרות העברית – אחרי היותו כוח ממקד להבעת הכמיהה לציון ובהמשך גם לְדְמִיוֹן התחייה הלאומית (כשלב הראשון), ואחרי הפרטתו לגעגועים אינדיבידואליים (בשלב השני) – הוא שיבת הגעגוע הקולקטיבי, אם כי במתכונת שונה מאשר בעבר. יצירות רבות שהופיעו בשנים האחרונות בספרות העברית מביעות געגוע מסוג שונה, אל מציאות חלופית לזו העכשווית במדינת ישראל. כך, למשל, הרומן 'השלישי' מאת ישי שריד (2015), שקטע ממנו ניתן כאן, מציג דיסטופיה שבמסגרתה מדינת ישראל הופכת למדינת הלכה לכל דבר ומקימה את בית המקדש השלישי, על עבודת הקורבנות הכרוכה בו. מה שעשוי להיראות בקריאה שטחית כחזון משיחי קוסם הוא למעשה תמרור אזהרה מפני שקיעת הדמוקרטיה במדינת ישראל כיום. אפשר לומר שִׁישִׁי שְׁרִיד "מתגעגע" כביכול אל מלכות ישראל השלישית, לעתיד לבוא, כדי לבטא למעשה את געגועיו הכנים אל החזון הדמוקרטי הנעלה של מייסדי מדינת ישראל, שנשחק לשיטתו בחלוף השנים. מהלך מורכב שכזה ניכר גם בספרו של אלון חילו 'אחוזת דג'אני' (2008), שגם קטע ממנו ניתן כאן. חילו חיבר רומן שרקעו היסטורי אבל עלילתו, המתרחשת בארץ בשנת 1895, בדיונית. בדרך זו ביקש המחבר להציג את שורשי הסכסוך היהודי־הפלסטיני. אפשר לשער שהמניע העמוק לחיבור רומן זה הוא געגוע ליחסים הרמוניים של יהודים וערבים, שספק התקיים אי־פעם ספק לא התקיים מעולם, מתוך רצון להשפיע על המציאות הישראלית העכשווית ולתקנה.

אפשר לחלוק על האידיאולוגיה העומדת בבסיס שני ספרים אלה או להסכים איתה; בכל מקרה, שני הספרים הללו, המצטרפים אל יצירות רבות מן השנים האחרונות בספרות העברית, נענים לציווי האריסטוטלי שלא לייצג את המציאות כפי שהיא אלא כשם שהייתה עשויה להיות. בהיבט זה הספרות העברית החדשה ממשיכה להיות מעבדה תוססת של מחשבה פוליטית ושל דמיון קולקטיבי, זירה של געגוע אל עתיד אישי וקולקטיבי ראוי יותר. אבקש לעיין כעת בקצרה בשיר של נתן זך, שיש בו לדעתי מיוזג של הגעגועים השונים שהצבעתי עליהם ושמו "יבשת אבודה". צירוף זה מעלה על הדעת את אטלנטיס, האי האגדי הנזכר בכתבי אפלטון, שהפך מְשָׁל לתרבות מתקדמת להפליא ששקעה, פשוטו כמשמעו, מחמת אנוכיות

הִיָּה טוֹב לְשֹׁכֵת קָרוֹב לְאָח, לְצַפּוֹת בְּטְלוּיָזְיָה עִם שְׁלֹט־רְחוֹק
בְּיָד, לְהִתְרוֹחַ מְעַט כְּמִנְהַג תִּירִים וּלְהִקְשִׁיב
לְקוֹל עוֹלָה מִן הַתְּבָה הַמְּאִירָה, לֹא מְדַבֵּר לֹא מְכַאֵיב.

יְבֹשֶׁת אַבּוּדָה. הַהִבְטָחָה אֲשֶׁר קִיְמָה וְלֹא קִיְמָה, מְקוֹם
שֶׁעָלָה מִן הַיָּם, מְקוֹם שִׁישׁוּב לְשֵׁם, מְקוֹם דֵּל-אוֹר, מְקוֹם
שֶׁאֵלֵיו רוֹצִים לְחֹזֵר. אַתֶּם יוֹדְעִים כִּי צַד חוֹרְזוֹת
מְלִים כְּאֵלֶּה. הַלְהִקָּה הִיָּתָה טוֹבָה, אוֹלִי
כּוֹשֵׁית. אִיזָה כְּבֵד שֶׁל שְׂבַע מִן הָאֲרוֹחָה כֶּךָ שֶׁאֶפְלוּ
הַמְּלָצְרִית חֲשׁוּפַת-הַשָּׁד בְּסִגְנוֹן הַחֶדֶשׁ לֹא זָכְתָה
לְיֹתֵר מִמִּבְּט חוֹלָף.

צְרִיךְ תְּמִיד לְנִסֵּעַ, לֹא לְהִשְׁתַּקֵּעַ, כְּפִי שֶׁחֲשַׁכְנוּ בְּנִעוּרֵינוּ.
רַק הַנְּסִיעָה מְבִטֵּיחָה פְּרִסְפֶּקְטִיבָה, הַנְּחוֹת לְמִקְדִים לְשֵׁלֶם. רַק
לְצֵאתָ – צוֹעֵק הָאֶסִיר בְּהִקְיָשׁוֹ נוֹאֲשׁוֹת בְּדִלְתָ הַכְּלָא. לְצֵאתָ –
הוּא גַם חֵק הַטְּבַע: הָאֲפֵרוֹחַ יֵצֵא מִן הַבִּיצָה, וְלֹא –
יָמוֹת. לְצֵאתָ הִיא זְכוּת. לְהִיּוֹת לֹא רַק כָּאֵן אוֹ שֵׁם
כִּי אִם בְּשִׁבִיל כָּלֶם כָּל עוֹד קִיָּם סְכוּי סְבִיר:
לְשִׁיר אֲבָל בְּלִי מְלִים, בְּאֵלֶם הָעוֹלָם, כְּמוֹ קוֹל הַיָּם
בְּיוֹם חֲרָפִי כְּמוֹ הַלִּילָה עַל יַד הַחוּף,
לְשִׁכָּת בֵּין זָרִים וּלְשִׁתַּק טוֹב.

כְּשֶׁסְּבִיבְךָ הַכֹּל שׁוֹקֵעַ לְמִקוֹם שְׁמֵתוֹכוֹ עָלָה:
תְּחִלָּה הַצְמָחִיָּה. אַחַר גַּם אֲנָשִׁים: גְּבָרִים,
נְשִׁים וְטָף, וּבִידֵיהֶם סִפְרִים וְשִׁעוֹנִים, כְּמוֹ פְּלִיטִים, וְכִרְטִיסִים
וּמְקוֹם לֹא-נִרְאָה קוֹרְאִים וּמְקוֹם לֹא-נִרְאָה אַחַר
עוֹנִים וּפְקָחִים מִתְרוֹצְצִים, וְחִילִים וּמְנוֹת-קָרֵב בִּידֵיהֶם
נוֹשְׂאִים זְקָנִים, וּפֶה וְשֵׁם נוֹפְלֵת מְזוֹרָה: מְזוֹרָה
פְּצוּעָה פְּגוּעָה שְׁלֹא תִסַּע עוֹד, וְהַסְפִּינוֹת כְּבָר פֶּה, תְּמִיד

תוֹשְׁבִיָּה. אֶטְלַנְטִיס הִיא בַעַת וּבַעוֹנָה אַחַת הַעֲתִיד שֶׁל הַצִּיּוּלִיזְצִיָּה הַמַּעֲרָבִית
(כַּדָּגִם שֶׁל תְּרֻכּוֹת טַכְנוֹלוֹגִית מְשׁוֹכְלָלָת) וְהַעֲבַר שֶׁלָּה (בְּכַךְ שֶׁמִּתְגַּעְגַּעִים
אֶל קִיּוּמָה אֲךָ אֵין לוֹ עוֹד זְכָר), וְלִהְפֹךְ: הִיא הַעֲבַר שֶׁל הַתְּרֻכּוֹת, חֵלֶק מִן
הַמִּיתוֹלוֹגִיָּה, וְחִלִּילָה גַם הַעֲתִיד שֶׁלָּה (בְּשִׁקִיעֶתָה). הַיִּבְשֶׁת הַאֲבוּדָה בְּשִׁירוֹ
שֶׁל זָךְ עֲשׂוּיָה לְהִיּוֹת אֶטְלַנְטִיס אֲבָל יֵשׁ בָּהּ גַּם רְמִזִים לְמַצִּיאוֹת עַכְשׁוּיִית
וְאִפִּילוֹ יִשְׂרָאֵלִית (כְּבַצִּירוֹף "וּפֶה וְשֵׁם מְקַדֵּשׁ וְלִשְׁכַּת עֲבוּדָה"). שִׁירוֹ הוּא
סַפֵּק מְשָׁל עַל הַגְּשֵׁמַת הַחֲזוֹן הַצִּיּוּנִי בְּאֶרֶץ וּמַחִירוֹ ("הַהִבְטָחָה אֲשֶׁר קִיְמָה וְלֹא
קִיְמָה"), סַפֵּק אֲמִירָה מְרוֹמְזֵת בְּדַבְרֵי הַחִיפּוֹשׁ הָאִישִׁי אַחַר הָאוֹשֵׁר שֶׁלְעוֹלָם אֵין
לוֹ סוּף. בְּקִרְיָאָה מַעִיֵן זֹאת, זֶהוּ שִׁיר גַּעְגּוּעִים אֶל מְקוֹם שֶׁהִיא וּבְמִקְבִיל גַּם
נִיסִיוֹן מִתּוֹחֲכֶם לְתַקֵּן אֶת הַמְּקוֹם שִׁישְׁנוּ בְּטֶרֶם יִיְהַפֵּךְ לִיבְשֶׁת אַבּוּדָה:

יבשת אבודה

עָלִינוּ מִן הַיָּם כְּמוֹ מִתּוֹךְ הָעֶרְפֶּל
יְבֹשֶׁת אַבּוּדָה זְרוּעָה עֲצָמוֹת אָדָם וּשְׁרִידִים
אַרְכֵיאוֹלוֹגִיִים: בֵּית-מְגוּרִים זְמַנִי, חֲמֵשׁ שְׁכָבוֹת
קְבָרִים וּפֶה וְשֵׁם מְקַדֵּשׁ וְלִשְׁכַּת עֲבוּדָה. קְרָאנוּ אֶת
הַפְּתוּבוֹת בְּכַתֵּב הַיְתֵדוֹת: הֵן דְּבָרוּ עָלֵינוּ
וְלָכֵן לֹא הִבְנוּ.

מִפְעַם לְפַעַם הִיָּתָה חוֹלְפַת מְכוֹנִיָּת, שֶׁלְדָה שְׂרוּפָה
עַל פְּנֵי גְדָמִי עֲצִים. מִן הַמְּרַחֵק צֶפֶר צוֹפֵר
הָעֶרְפֶּל. הַשִּׁיחִים כְּמוֹ הַשְּׁתוּחָחוּ תַחַת מִשְׂא
הַמַּיִם. כָּאֵן הִיָּה הַקָּרֵב הָאֲחֵרוֹן, קָדְמוֹ לוֹ גְּשׁוּשִׁים
עוֹרִים וּמַגְעֵי בֵינִים וּמְדַעִים מְדִיקִים. מוֹרָה-הַדְּרֹךְ
יָדַע רַק בְּעֶרְהָ. הִיָּה מְצָנוֹ, קוֹלוֹ כְּקוֹל הַצֶּרְצֵר.

חֲנִינוּ בְּפִנְדֵק דְּרָכִים. הָאֲכָל הִיָּה לֹא רַע
אֲךָ סְכָלְנוֹת לֹא הִיָּתָה. בְּעַד הַחֲלוֹן נִשְׁקָפָה אֲנִדְרָטָה
בְּאֲבָן שְׁקִינִיָּה נִשְׁחָקוּ בְּמַיִם: מִיִּשְׁהוּ רֹכֵב וּמִיִּשְׁהוּ רְכוּב.
הַמְּלָצֵר הִיָּה זָר בְּמְקוֹם, מְלָכְסֵן עֵינִים, בְּנִרְאָה מִן הַמְּזֻרָח הַרְחוֹק.

הַן פֶּה הַסְּפִינּוֹת, בָּאוֹת אוֹ מִפְּלִיגוֹת, מִימּוֹת עוֹלָם וּכְבֻחָלוֹם
 עוֹלָם שֶׁלֹּא הָיָה, מָלֵא שְׂבָרֵי זְכוּכִית וּנְבִיאֵי אַחֲרִית
 וְצִעֲקוֹת בִּיהוּדִית וּבְגֵרְמָנִית וּבְעֵרְכִית וּמִים מְכֻסִּים
 הַכֹּל בְּלֶאֱט, וְחוֹל עוֹד רַךְ כְּשֶׁהָיָה לְפָנֵי שָׁנִים, וּמִתְרַגְּלִים
 וְטוֹב לְשֹׁכֵב כָּךְ עַל הַחוּף וְלֹא לְהִתְעוֹרֵר.

– ואפשר שהחול שהיה רך לפני שנים רומז אל הבטחתו של אלוהים לאברהם, "וְהִרְבֵּה אֲרֶבֶה אֶת זְרַעְךָ כְּכוּכְבֵי הַשָּׁמַיִם וְכַחֲזוֹל אֲשֶׁר עַל שְׁפַת הַיָּם" (בראשית כב 17) – אברהם, הגולה הראשון, העברי הראשון, המתגעגע הראשון.

*

הַחֶסֶד הַגְּדוֹל הוֹפֵךְ בַּסְּפִירוֹת הָעֵבְרִית לְנוֹכְחוֹת, לִישׁ, לְמֵאֲפִיין הַמְּגִדִיר אוֹתָהּ.
 גַּעְגּוּעִים אֲנָכִיִּים, כְּלוֹמֵר בְּזִמְן, אוֹ אוֹפְקִיִּים, בְּמֵרַחֵב (נֹאמֵר לְצִפּוֹן אֲפִרִיקָה,
 לְמִזְרַח אִירוּפָּה), הַגַּעְגּוּעַ לְעֵתִיד אַחֵר – כֹּל אֱלֹהִים הֵם "הַקֶּרַע שְׂבֵלֵב", כְּלִשׁוֹנוֹ שֶׁל
 הַסּוֹפֵר מִיכָּה יוֹסֵף בְּרִדִיצ'בְּסִקִּי. הוּא טֵבַע צִירוּף זֶה כְּשֶׁבִיקֵשׁ לְבִטָּא אֶת הַשֶּׁבֶר
 שֶׁהַחֲחוֹלֵל בְּנַפְשָׁם שֶׁל יְהוּדִים בְּנֵי הַמֵּאָה הַתְּשַׁע־עֶשְׂרֵה שֶׁהַתְּנַתְּקוּ מִן הָעוֹלָם
 הַמְּסוֹרֵתִי בְּבִקְשָׁם לְאֵמֶץ אֶת עֵרְכֵי הַהִשְׁכָּלָה וְהַנְּאוֹרוֹת, וְאֵף עַל פִּי כֵן נִכְסְפוּ אֶל
 הַתְּמִימוֹת שֶׁל נְעוּרֵיהֶם, אֶל אֲמוֹנָתָם הַזֹּכָה, אֶל בֵּית אָבָא, גַּם כְּשִׁדְעוּ שֶׁלְעוֹלָם
 לֹא יוֹכְלוּ לְשׁוֹב אֵלֵיהֶם. בְּהַמְשָׁךְ לִכְךָ טֵעֵן בְּרִדִיצ'בְּסִקִּי שֶׁבִיסוּד הַסְּפִירוֹת הָעֵבְרִית
 יִשְׁנוּ פְּרִדּוּקִס: מִצַּד אֶחָד הִיא מְבַקֶּשֶׁת לְמֵרֹד בְּכֹל מָה שֶׁקֵּדֵם לָהּ, לְשִׁבּוֹר אֶת
 שֶׁלְשִׁלוֹת הַמְּסוֹרֵת, וּמִצַּד שֵׁנִי הִיא עֲצֵמָה חוֹלִיָּה בְּשֶׁלְשִׁלוֹת אֱלֹהִים. כֵּךְ נּוֹצֵרֶת
 לְהַבְנֵתוֹ שִׁירָה (וּכוּוֹנָתוֹ לְסְפִירוֹת בְּכֹלֵל) שֶׁהִיא "שִׁירַת הַקֶּרַע שְׂבֵלֵב: הַלֵּב קְרוּעַ
 וּמוֹרֵת, כּוֹחוֹת שׁוֹנִים מוֹשְׁכִים אוֹתוֹ לְכֹאֵן וּלְכֹאֵן, וְהַמְּשׁוֹרֵר עוֹמֵד עַל פְּרִשַׁת
 דְּרָכִים וְאוֹמֵר שִׁירָה" (בְּרִשִׁימָתוֹ "בְּשִׁירַתְנוּ אֲנוּ", א, הַהִדְגָּשָׁה בְּמִקּוֹר).

הַקֶּרַע שְׂבֵלֵב הוּא שְׂבוּרָא אֲפּוּא אֶת הַשִּׁירָה; הַגַּעְגּוּעִים הֵם שִׁיּוֹצְרִים אֶת
 הַסְּפִירוֹת. עַל מִשְׁקַל הַמִּימְרָה הַחֲסִידִית הַיְדוּעָה, "אֵין שְׁלֵם מְלֵב שְׂבוּר",
 אֲפֶשֶׁר לֹא לֹמֵר שְׂדוּקָא הַגַּעְגּוּעַ, הַשֶּׁבֶר, הֵם הַהוֹפְכִים אֶת הַלֵּב, אֶת הַסְּפִירוֹת
 הָעֵבְרִית, לְשֵׁלֵם. הַאֲסוּפָּה שֶׁלְפָנֵינוּ מְצִיגָה לְפָנֵינוּ שְׂבִירֵי־גַעְגּוּעִים, אֵךְ כֹּל
 אֶחָד מֵהֶם הוּא שְׁלֵם בְּפָנֵי עֲצָמוֹ; וְכֹל אֶחָד מֵהֶם כְּמוֹהוּ כְּטִיפָה שֶׁל מִיִּים,
 שֶׁאֲצוּרוֹת בָּהּ כֹּל תְּכוּנוֹתָיו שֶׁל הַיָּם הַעֲצוּם: יָם הַסְּפִירוֹת, יָם הַמוֹת וְהַחַיִּים,
 יָם שֶׁל גַּעְגּוּעַ.

נספחים